

OLAMNING LISONIY VA KONSEPTUAL MANZARASI

Babanazarova Sokhiba Abdusharipovna

Doctoral student, Khorezm Mamun Academy

Annotatsiya: *Ushbu maqolada olamning manzarasi va uning lisoniy ko‘rinishi haqida ilmiy-nazariy mulohazalar yuritilgan. Olam manzarasi inson va muhit o‘rtasidagi munosabatlar, u haqdagi tasavvurlar hamda bilimlarning qayta ishlanishi natijasida shakllanishi ta’kidlanadi. Lisoniy manzara esa til jamoasining tarixan shakllangan dunyo haqidagi tasavvurlarining ifodasidir. Til orqali inson dunyoni anglaydi, uni tahlil qiladi va qayta nomlaydi. Olamning lisoniy manzarasi har bir xalqning milliy, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini o‘zida mujassam etadi. Maqolada olamning konseptual va lisoniy manzaralari o‘rtasidagi farqlar hamda ularning o‘zaro aloqadorligi tahlil qilinadi. Til inson ongidagi dunyo modelini ifodalovchi eng muhim vosita sifatida talqin etiladi. Lingvistik nisbiylik nazariyasi asosida har bir til jamoasining dunyoni ko‘rish burchagi farq qilishi ko‘rsatib o‘tilgan. Maqolada shuningdek, lisoniy manzaraning ijtimoiy, antroposentrik, milliy va diskret xususiyatlari tahlil etiladi. Lisoniy manzara voqelikni idrok etish va uni tilda ifodalashning universal, ammo milliy xoslangan usullarini mujassamlashtiradi. Shu bois olamning lisoniy manzarasi inson tafakkuri, madaniyati va tili o‘rtasidagi murakkab uyg‘unlikni ifodalovchi konseptual model sifatida qaraladi.*

Kalit so‘zlar: *olamning lisoniy manzarasi, konseptual manzara, til va tafakkur, milliy xoslik, lingvistik nisbiylik, kognitiv tilshunoslik, idrok va konseptuallashtirish.*

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi. Olam – o‘zaro munosabatdagi inson va muhit bo‘lsa, olam manzarasi inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi bo‘linmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa, olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuyini va uning obyektlariga bo‘lgan munosabatni namoyon qiladi. Olamning obrazini to‘g‘ridan to‘g‘ri reflekslar vositasida anglab bo‘lmaydi, uni faqat o‘ziga xos obrazlarni “o‘z boshidan kechirish” orqaligina tushunish mumkin. Olam manzarasini “odatdagi” bilish orqali anglab bo‘lmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin[1: 76].

Olamning lisoniy manzarasi tegishli til jamoasi ongida tarixan shakllangan va uning tilida barqarorlashgan dunyo haqidagi tasavvurlar, dunyoni anglash va bo‘laklash usullarining jami bo‘lib, u mazkur til sohiblarining barchasi uchun odatiy, tabiiy va majburiydir. Ayni shu odatiylik, tabiiylik va majburiylik olam lisoniy manzarasining bardavomligini, tarixiy davrlararo til jamoasida (qavm, xalqda) tirikligi va vorisiyligini, avloddan avlodga o‘tib kelaverishini ta’minlaydi. Shubhasizki, olamning lisoniy manzarasi yaralishi va tashakkulida til sathlarining barchasi ishtirok etadi. Shunga qaramasdan, olam lisoniy manzarasining yaralishi va aks etishida tilning, ayniqsa, lug‘at boyligi, ya’ni leksik (frazologik) sathning alohida o‘rin tutishini ta’kidlash joiz[2: 7].

Til dunyoni idrok etishda muhim rol o'ynaydi, shuning uchun tilshunoslikda dunyoning manzarasi haqida tushuncha mavjud. Olamning lisoniy manzarasi dunyoni xaotik emas, balki qat'iy tartibga solingan, dunyoga har xil nuqtayi nazardan qarashga imkon beradigan izchil manzarasining ajralmas qismidir.

Olamning lisoniy manzarasi – bu dunyoning bo'linishi va bu bo'linishni birinchi navbatda tabiiy tilning og'zaki vositalari orqali birlashtirishdir. U “odamlarning moddiy va ma'naviy tajribasini aks ettiradi” [3: 78].

Olamning lisoniy manzarasiga xos bo'lgan xususiyatlarni quyidagicha belgilash mumkin:

1. Ijtimoiy xususiyatga ega. U butun lisoniy hamjamiyat tajribalari mahsulidir.
2. U antroposentrik xususiyatga ega. Bu tilning fundamental xususiyatidir. Inson til ijodkorligi jarayonida o'lchovni o'zidan oladi.
3. U milliy xoslangan. Turli millat turli omillar ta'sirida o'ziga xos spetsifik lisoniy manzara yaratadi.

U diskret xususiyatga ega butunlikdir. Yaxlit milliy lisoniy manzarani emas, uni tashkil etuvchi uzvlarni tavsiflash mumkin. Yaxlit lisoniy manzara esa induktiv yo'l bilan – uni tashkil etuvchi uzvlarni birlashtirish orqali gavdalantirilishi mumkin[4: 19].

Olam manzarasining konseptual va lisoniy turlarini farqlash lozim. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o'laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o'zgarishda bo'ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan boyroq bo'ladi, chunonchi, uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtirok etadi[1: 78].

Olamning lisoniy va konseptual manzarasiga oid yondashuvlarning tilshunoslar tomonidan uch shakli ko'rsatilgan:

- 1) olamning konseptual manzarasidan olamning lisoniy manzarasi kengroq, deb hisoblanadi. G.Brutyanning fikricha, olamning konseptual manzarasi olam lisoniy manzarasining “mag'zi, asosiy qismi”ga mos keladi, ya'ni olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasi tomonidan qamrab olinadi.
- 2) olam manzarasini tadqiq etuvchi keyingi yondashuvda olamning lisoniy va konseptual manzaralarining tengligi ta'kidlanadi. Bunday nuqtayi nazarga xos xususiyatlarni G.Kolshanskiy asarlarida ko'rish mumkin.

Uchinchi konsepsiyaga muvofiq lisoniy manzaraga nisbatan olamning konseptual manzarasi kengroqligi haqidagi fikrlar kuzatiladi. Bunday nuqtayi nazar aksariyat tilshunoslar ishlarida uchraydi. Jumladan, Z.Boynazarovning fikricha, birinchi bosqich olamning konseptual manzarasi, ikkinchisini esa olamning lisoniy manzarasi deyish mumkin[5: 18].

Olamning lisoniy manzarasini ma'lum bir til hamjamiyatining umumiy ongida tarixan shakllangan va tilda aks ettirilgan dunyo haqidagi g'oyalar to'plami, boshqacha aytganda, voqelikni konseptuallashtirishning ma'lum bir usuli deb atash odatiy holdir. Dunyoning

konseptual (kognitiv, mental) manzarasi yoki konseptosferasi inson tomonidan dunyoni to‘g‘ridan-to‘g‘ri bilish (idrok etish, tushunish) natijasida shakllanadigan va atrofdagi voqelik haqidagi konseptual bilimlar va odamlarning voqelikning muayyan hodisalarini tushunishlarini belgilaydigan va muayyan stereotipik vaziyatlarda ularning xatti-harakatlarini belgilaydigan stereotipli tasavvurlar (aqliy stereotiplar) to‘plamini o‘z ichiga olgan manzara sifatida tushuniladi. Olamning lisoniy manzarasi, o‘z navbatida, olamning konseptual manzarasini tilda obyektivlashtirish natijasi sifatida belgilanadi. Agar dunyoning konseptual manzarasi so‘zlar yig‘indisi bilan ifodalansa, dunyoning lisoniy manzarasi tilning semantik makonini tashkil etuvchi lisoniy birliklarning ma’nolari shaklida mavjud bo‘ladi[6: 8].

Garchi dunyoning konseptual manzarasi ideal, aqliy shakllanish bo‘lsa-da, uni faqat til ma’nolari va tuzilmalarini chuqur tahlil qilish orqali ochish mumkin, chunki til ma’lum bir tushunchalar tizimi bilan bog‘liq bo‘lib, bu orqali ona tilida so‘zlashuvchilar tashqi dunyodan keladigan ma’lumotlar oqimini idrok etadilar, tuzadilar, tasniflaydilar va sharhlaydilar[7: 10]. Til orqali inson o‘zini dunyoda anglaydi va til orqali dunyoni idrok etadi. Dunyoning umumiy manzarasi olamning lisoniy manzarasi orqali shaxs tomonidan “belgilanadi”: til birliklari til strukturasi elementlari sifatida ko‘rib chiqilishi kerak; va tilning butun tuzilishini dunyoning tuzilishi bilan solishtirish mumkin ... "

Insonning dunyo haqidagi bilimlari majmui sifatidagi olamning manzarasi tilda mavjud bo‘lgan olam manzarasi, ya’ni “olamning lisoniy manzarasi” bilan almashtiriladi.

Muayyan til jamoasining kundalik ongida tarixan shakllangan va tilda aks ettirilgan dunyo haqidagi g‘oyalar majmui sifatida dunyoning lingvistik tasviri voqelikni konseptiyalash va turkumlashtirishning ma’lum bir usuli hisoblanadi[7: 10]. O‘zining eng keskin shaklida dunyoning lingvistik manzarasi muammosi lingvistik nisbiylik gipotezasini yaratuvchilar tomonidan qo‘yilgan bo‘lib, ular “haqiqiy dunyo” asosan ma’lum bir jamiyatning lingvistik me’yorlari asosida ongsiz ravishda qurilgan" deb ta’kidladilar. Chunki “biz voqelikni shunday ko‘ramiz, eshitamiz yoki boshqa yo‘l bilan idrok qilamiz, aksincha emas, chunki bizning jamiyatimizning lingvistik me’yorlari talqinlarning ma’lum bir tanloviga mos keladi” [7: 12]. Har bir til olamni o‘ziga xos tarzda ajratadi, ya’ni uni konseptualashtirishning o‘ziga xos usuli bor. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, u yoki bu tilda tasvirlangan olam manzarasi boshqa tillardagi olam manzaralariga mos kelmasligi mumkin bo‘lgan qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Demak, lisoniy shaxs gap mazmunini berilgan til dunyosi tasvirining o‘ziga xos xususiyatlariga mos ravishda tashkil etishga majburdir. Bu tilda insonning dunyoni o‘ziga xos idrok etishini mustahkamlanganligini namoyon qiladi[8: 18].

Kognitiv tilshunoslik vakillari dunyoning lingvistik tasviri ko‘rinishida namoyon bo‘lgan shaxsning konseptual tizimi jismoniy va madaniy tajribaga bog‘liq va u bilan bevosita bog‘liqligini haqli ravishda ta’kidlaydilar. Shunga qaramay, shuni ta’kidlash kerakki, lingvistik manzara dunyo tuzilishining to‘g‘ridan to‘g‘ri aks etishi emas, balki uning tuzilishi haqidagi g‘oyalarning faqat alohida momentlarini ifodalaydi. Ko‘p hollarda inson dunyo haqidagi bilimni til orqali oladi, lekin til o‘z shakli bilan alohida dunyoqarashni

yaratmaydi, chunki “dunyoning lingvistik tasviri nafaqat lingvistik vositalarning aniq ma’nolaridan shakllanadi, balki to’ldiriladi va taxmin qilingan yashirin ma’nolar tufayli o’zgartirilgan” [8: 20].

Binobarin, dunyoning lingvistik tasviri tilda emas, balki inson ongida mavjud bo’lgan dunyoning konseptual tasvirini talqin qilish natijasidir.

Olamni idrok etishning har bir til jamoasi ongida tarixan shakllangan, barqarorlashgan va ayni shu jamoa uchun xos bo’lgan odatiy va majburiy usullari majmui olamning lisoniy manzarasini yuzaga keltiradi. Olamning lisoniy manzarasi dunyoni idrok etish va konseptuallashtirishning universal va ayni vaqtda milliy xoslangan usullari yig’indisidir[9: 15].

Olamning lisoniy manzarasi – til vositalari orqali ifodalangan ong, reallik obrazi, til orqali qayta nomlanuvchi tasavvurlar konseptual tizimining milliy modelidir. Olamning lisoniy manzarasi idrok etilgan olamning ilmiy in’ikosi bo’la olmaydi. Til etnosning jamoaviy ongini va hatto noilmiy ongini ham o’zida mujassam etadi. Olam manzarasi doimo milliy-madaniy xususiyatlari bilan ajralib turadi. U tarixiy voqealar, geografik sharoitlar va alohida xalqlarning etnopsixologik belgilari ta’sirida shakllanadi[10: 24].

Zamonaviy tilshunoslikning integrativ xususiyatlaridan kelib chiqib, olamning konseptual va lisoniy manzaralarini farqlash o’rinli. Biroq bu fikr ularni bir-biriga qarshi qo’yish degani emas. Chunki ular o’zaro uyg’un, bir-birini taqozo etgan holda borliqni in’ikos etadi:

Olamning real manzarasi – bu, obyektiv borliq, insonni o’rab turgan olam; voqelik.

Olamning konseptual manzarasi – sezgi a’zolar, tafakkur, idrok orqali inson tasavvurida shakllangan tushunchalar prizmasi orqali olamning real manzarasini aks etishi.

Olamning lisoniy manzarasi – olamning konseptual manzarasi orqali borliqning in’ikos etishi[11: 83].

Ko’plab lingvistik tadqiqotlarda olamning lisoniy manzarasi obyektiv olamning subyektiv ko’rinishi, olamning konseptual manzarasini tilda ifodalash usuli sifatida talqin etiladi.

“Olamning milliy lisoniy manzarasi” terminiga O.A.Kornilov shunday ta’rif beradi: “Tillar qancha ko’p bo’lsa, olamning shuncha milliy lisoniy manzarasi mavjud, bu tillarning har bir jamoaviy etnik ongining koinotdagi inson mavjudligini anglash va kategoriyalashtirish borasidagi ko’p asrlik faoliyatining noyob natijalarini aks ettiradi” [12: 140].

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Усманова Ш. Лингвокультурология. – Тошкент, 2019. – Б. 76.
2. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2005. – № 3. – Б. 7.

20-Oktyabr, 2025-yil

3. Шушарина Г.А. The language picture of the world in modern linguistics//Международный научный журнал «символ науки». – Москва, 2016. – №1. – С. 78.
4. Усмонов Ф.Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) дисс... – Тошкент, 2020. – Б. 19.
5. Бахронова Д. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши. Филол. фан. д-ри. (DSc) дис. автореф. – Тошкент, 2022. – Б. 18.
6. Соколова Т.В. Языковая картина мира в текстах английских эпиграмм: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 8.
7. Смирнов А.В. Языковая картина мира английской народной сказки: Дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 10.
8. Муранова О.С. Языковая картина мира в тексте научно-популярной статьи: Дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2009. – Б. 20.
9. Худойберганава Д. Лингвокультурологияда маданий код тушунчаси ва талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2019. – № 3. – Б. 15.
10. Икрамова С.А. Оламнинг лисоний манзарасида макон категорияси ва миллий ўзига хослик: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Фарғона, 2018. – Б. 20-45.
11. Сирожиддинов Ш. Олам манзараси тушунчасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2018. – № 2. – Б. 83.
12. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. - М.: ЧеРо, 2003. С.140.